

4. વિરલ ત્યાગ

ડૉ. ગંભીરસિંહ ગોહિલ

જન્મ : 8-6-1934

ડૉ. ગંભીરસિંહ ગોહિલ ભાવનગર જિલ્લાના સેદરડા ગામના વતની છે. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના નિવૃત્ત આચાર્ય છે. ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના ચેરમેન તથા ઓલ ઇન્ડિયા એસો. ઓફ ટેક્ષબુક ઓર્ગેન. ગુજરાત સ્ટેટ ફેડરેશન ઓફ કોલેજ પ્રિન્સિપાલ એસોસિયેશન જેવી સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ તરીકે અગાઉ સેવા આપેલ છે. તેમણે ‘નર્મગદ્ય’, ‘અક્ષરલોકની યાત્રા’નું સંપાદન કરેલ છે. તેમણે ‘ખિસકોલી તો ખિસકોલી જ’, ‘પંખીડું ઊડી-ઊડી જાય’ બાળવાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે. ‘ગુજરાતી હિંદી વિવેચનસાહિત્ય- એક અધ્યયન - 2009’, ‘ગ્રંથવિવેક’ 2010 અને ‘ગ્રંથવિશેષ’ 2011નું ખેડાણ પણ કરેલ છે.

સ્વતંત્રતા મેળવવાના સમયે ભારત જુદાં-જુદાં રજવાડાંઓ, અંગ્રેજ એજન્સીઓ, સ્ટેટ વગેરેના શાસન હેઠળ વહેંચાયેલું હતું, એ સમયે અખંડ ભારત બનાવવા માટે તે સમયના ભાવનગર રાજ્યના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ પોતાના રાજ્યને સ્વતંત્ર ભારતમાં સૌપ્રથમ અર્પણ કરવાનું ઔદાર્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી સમક્ષ દાખવ્યું. વળી, પોતાનું રાજ્ય પૂ.બાપુને ચરણે ધરવાના મહારાજાના કાર્યને એમનું સદ્ભાગ્ય ગણાવતાં મહારાણી વિજયાબાની વિરલ ત્યાગભાવનાનાં પણ દર્શન થાય છે. આવા પ્રસંગને લેખકે અહીં આબેહૂબ રીતે વર્ણવ્યો છે. ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતની વાત પણ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

દિલ્હીનું બિરલાહાઉસ.

સ્વાતંત્ર્ય પછીના દિવસોમાં દેશની સંવેદનાઓનું કેન્દ્ર.

તે હતી 1947ના ડિસેમ્બરની 17મી તારીખ. અંધકારભરી રાત્રીના 11નો સમય. આસપાસ બધું સૂમસામ. શિયાળાની ઠંડક.

ગાંધીજીનું એ નિવાસસ્થાન. પ્રવચનો, અગત્યના કાગળો વગેરે જોઈને તેઓ પરવાર્યા છે.

ગાંધીજીનાં અંતેવાસી મનુબહેન ગાંધીને સૂચના અપાઈ ગઈ છે : ‘દરવાજે સમય કરતાં પાંચેક મિનિટ વહેલી ઊભી રહેજે. મુલાકાતીને આવકારી અંદર લાવજે.’

ગાંધીજી પાસે તો વાઈસરોય સહિતના અનેક મુલાકાતી આવે છે. તેમના માટે પણ આવી તૈયારી ક્યારેય રખાતી નથી. ‘તેમને બરાબર સારી રીતે આવકાર આપજે,’ એવું ફરીથી જણાવી ગાંધીજીએ મનુબહેનને સતત આશ્ચર્યમાં રાખ્યાં છે.

બિરલાહાઉસના દરવાજે એક કાર આવીને ઊભી રહે છે. બે મહાનુભાવો ઊતરીને મનુબહેન સાથે અંદર આવે છે.

મધ સાથે ગરમ પાણી પી રહેલ ગાંધીજી ઓરડામાં ગાદલા પર બેઠા છે, અતિથિ માટે ખુરશીની વ્યવસ્થા રખાઈ છે, પણ તેઓ નીચે બેસવાનો આગ્રહ રાખે છે.

આવનારને જોઈને હાથમાંનો પ્યાલો મનુબહેનને આપીને ગાંધીજી ઊભા થાય છે. બાથરૂમ જવું હશે, એમ ધારી મનુબહેન ચાખડી લેવા જાય છે. ગાંધીજી અતિથિને હાથ જોડી સત્કાર કરીને બેસી જાય છે.

મનુબહેન માટે અતિથિ અજાણ્યા નથી. ગાંધીજીએ તેમના માટે રાખેલી દરકાર એ નવી બાબત છે. બંધ ગળાનો લાંબો કોટ, સુરવાળ અને ફરની કાળી ટોપી પહેરીને આવેલા મુલાકાતી

ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી છે. સાથેના સફેદ ફેંટાવાળા દીવાન અનંતરાય પટ્ટણી છે, જેમને બીજા ખંડમાં બેસાડવામાં આવ્યા છે.

મહારાજા ગાંધીજીને એકલા મળે છે. મંત્રણાનો વિષય છે દેશી રજવાડાંઓ અંગેનો. દેશી રજવાડાંઓ સ્વાતંત્ર્ય પછીની પરિસ્થિતિ અંગે ભારત સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યાં છે. કાશ્મીર, હૈદરાબાદ વગેરે રાજ્યોના સળગતા પ્રશ્નો છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રિયાસતી ખાતાના પ્રધાન તરીકે તેનો ઉકેલ લાવવા મથામણ કરી રહ્યા છે.

અંગ્રેજ સરકારની જ્યાં હકૂમત હતી તે સર્વ પ્રદેશો ભારત અને પાકિસ્તાનને મળ્યા. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું : પણ અખંડ હિંદ ન રહ્યું, દેશના ભાગલા પડ્યા. તેની પછવાડે અંગ્રેજોની કુટિલ રાજનીતિ હતી. તેનો હવે બીજો તબક્કો શરૂ થઈ ગયો હતો. દેશના ફરી ભાગલા પડે તે માટે જુદાં-જુદાં પરિબળો કામ કરી રહ્યાં હતાં. તે બાબત હતી દેશી રાજ્યો અંગેની.

દેશી રાજ્યો પર અંગ્રેજ સરકારની સીધી હકૂમત નહોતી. તેમના વચ્ચે કરારો હતા. આ કરારો અંગ્રેજ સલ્તનતની સર્વોપરી સત્તા સાથે થયેલા હતા. સ્વાતંત્ર્ય મળતાં ભારતીય ઉપખંડમાંથી સર્વોપરી સત્તા ચાલી ગઈ. સાદી ભાષામાં કહીએ, તો દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં. તેમનું ભવિષ્ય તેમણે નક્કી કરવાનું હતું. તેઓ નિર્ણય કરે તેના પર દેશની એકતાનો આધાર હતો.

આવા બારીક સમયે રાજસ્થાનના રાજાઓ, અન્ય રાજવીઓ અને સૌરાષ્ટ્રનાં 222 રજવાડાંઓ અવનવી યોજનાઓ વિચારી રહ્યાં હતાં. કાશ્મીર, હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ વગેરે રાજ્યોમાં પાકિસ્તાન દ્વારા પ્રશ્નો ઊભા કરવામાં આવ્યા. જૂનાગઢનો પ્રશ્ન તાજેતરમાં જ ઉકેલાયો હતો. ત્રાવણકોર રાજ્યે સ્વતંત્ર થવાની જાહેરાત કરી અને પાછી ખેંચી લીધી. કોઈક રાજપૂત રાજા પણ પાકિસ્તાન સાથે ભળવાની ધૂપી વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યા હતા. જામનગરના જામસાહેબ જેવાએ જામજૂથ યોજના વિચારી જોઈ હતી. સરદાર પટેલને દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોનો ઉકેલ નજીક દેખાતો નહોતો.

સત્તા છોડવાનું કોઈને પણ ગમે નહિ. રાજાઓને કેમ ગમે ? સત્તા સાથે પ્રતિષ્ઠા, નામના, સંપત્તિ, સાહ્યબી, દેશવિદેશના પ્રવાસો વગેરે ઘણું સંકળાયેલું હોય છે. બધું એકઝાટકે ચાલ્યું જાય તે શી રીતે સહન થાય ? સદીઓથી ભોગવેલી જાહોજલાલી છોડવા રાજવીઓનું મન માનતું નહોતું. ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી જેવા ઇતિહાસનાં પરિવર્તનોને ઓળખનારા દેશભક્ત રાજવીઓ બહુ ઓછા હતા.

કૃષ્ણકુમારસિંહજી જુદી માટીથી ઘડાયેલા હતા. તેમણે સામે ચાલીને ગાંધીજીની મુલાકાત માગી હતી. પોતાની તેર વરસની ઉંમરે ભાવનગરના નીલમબાગ પેલેસમાં ગાંધીજી સામે ચાલીને મળવા આવેલા. તે વિવેક અને સદ્ભાવ તેઓ ભૂલ્યા નહોતા.

હાલની ઐતિહાસિક મુલાકાત પહેલાં મહારાજાએ કેટલુંક વિચારી લીધેલું હતું. દેશના ભાગલા પડ્યા તેનું તો તેમને દુઃખ હતું જ, પણ ફરીથી તેવું કંઈક પણ થાય તે તેમનાથી સહન થાય તેમ ન હતું. દેશની એકતા ખાતર સાત સૈકા જૂની પોતાની રાજ્યસત્તા, જનક-વિદેહીની જેમ નિર્લેપ બનીને, નિષ્કપટભાવથી, છોડી દેવાનો નિર્ણય કરીને તેઓ આવ્યા હતા. તેમનાં પગલાંમાં દૃઢતા હતી.

‘મારી પ્રજા સુખી રહો’ એવો મુદ્રાલેખ ધરાવનાર મહારાજા લોકો માટે કંઈક જતું કરીને સંતોષ અનુભવનાર અનોખા માનવી હતા. ગાંધીજીને રૂબરૂમાં તેમણે પોતાનો નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો. મહાત્માજી કહે, ‘રાણીસાહેબને અને તમારા ભાઈઓને પૂછ્યું છે ?’ જવાબ મળ્યો, ‘મારી ઈચ્છામાં રાણીસાહેબની ઈચ્છાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમની પ્રેરણાથી બધું કરું છું.’

દસ-પંદર મિનિટ ચાલેલી ચર્ચામાં મહારાજાએ પોતાની રાજ્યસત્તા ગાંધીજીના ચરણે ધરી દીધી. તે નિમિત્તે જે કોઈ પગલાં લેવાનાં થાય તે તેઓ ગાંધીજીના માર્ગદર્શન પ્રમાણે લેશે. રોકડ, મિલકતો વગેરે તેઓ જવાબદાર રાજતંત્રને સોંપી દેશે. ગાંધીજીની સંમતિ હશે, એટલી જ ખાનગી મિલકતો રાખશે. સાલિયાણું જે ગાંધીજી નક્કી કરી આપશે તે જ લેશે.

મહારાજાની લાગણીભીની રજૂઆતથી ગાંધીજી ચકિત થઈ ગયા. હિંદનાં બધાં દેશી રજવાડાંમાં રાજાએ પ્રજાના સેવક બની ટ્રસ્ટી તરીકે રહેવું જોઈએ, એવી માન્યતા તેમણે વ્યક્ત કરેલી હતી. તે સિદ્ધાંત જીવંત રીતે અપનાવવાનું સંપૂર્ણ માન તેમણે કૃષ્ણકુમારસિંહજીને આપ્યું.

આ મહારાજા તો મહારાજા જ છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું : સાવ નિર્દોષ બાળક જેવો સ્વભાવ છે. ઉત્તમ વૃત્તિ તેઓ ધરાવે છે. અદ્ભુત માણસ છે. પોતે મહારાજાને સ્પષ્ટ રીતે કહી સાવચેત કર્યા કે બીજા રાજાઓ કદાચ તેમની નીતિ વખોડશે. તેમ છતાં મહારાજા તેમના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યા.

ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘આવા થોડાક રાજાઓ જો મને મળે, તો દેશનો વહીવટ તેઓના હાથમાં મૂકતાં જરાય ખચકાઉં નહિ. આ રાજાઓને રાજ્ય ચલાવવાનો જે બહોળો અનુભવ અને જ્ઞાન છે, તે અત્યારનાઓને નથી. આ રીતે આ લોકો ખૂબ કામના છે.

ગાંધીજીના મનમાં કૃષ્ણકુમારસિંહજીની ભાવના એટલી ઊંડે સુધી વસી ગઈ હતી કે જવાહરલાલજી, સરદાર વગેરે નેતાઓને તેઓ હર્ષભેર આ વાત કહેતા રહ્યા. સરદારે તો મહારાજા સાથે રૂબરૂ વાત કરીને તેમના નિર્ણયના

અનુસંધાને આગળની કાર્યવાહી શરૂ કરાવી દીધી હતી. મહાત્માજી પોતાની પ્રતીતિ સૌને જણાવતા રહ્યા કે સૌ રાજાઓએ કૃષ્ણકુમારના માર્ગે ચાલ્યા વિના છૂટકો નથી. મહારાજાને વળાવવા ગાંધીજી જાતે બહાર નીકળી તેમની કાર સુધી ગયા હતા.

ગાંધીજી દ્વારા કોઈ મહાનુભાવને આવકારવા-વળાવવાનો આવો વિધિ થતો નહોતો. મનુબહેને તો પૂછી પણ લીધું, ‘બાપુ, તમે ઊભા કેમ થયા હતા ?’ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટતા કરી કે તેઓ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ભણેલા એટલે મહારાજાને તેમણે માન આપવું ઘટે.

મનુબહેને મહારાજાનું એક વાક્ય યાદ રાખ્યું હતું. ‘મારી ઈચ્છામાં રાણીની ઈચ્છા પણ આવી જાય છે.’ આ તેમને ગળે ઊતરતું નહોતું. આટલું મોટું રાજ્ય, તેનો સુખવૈભવ અને માનમહિમા છોડવા કોઈ સ્ત્રી તૈયાર થાય નહિ. પછીથી ભાવનગર ખાતે મહારાણી વિજયાબાને મળવાનું થયું, ત્યારે આ વાત આગળ ચાલી. આ દેવાંશી સન્નારીમાં પણ મનુબહેનને મહારાજા જેવી જ ઉમદા ત્યાગ-ભાવનાનાં દર્શન થયાં. તેમણે કહ્યું. ‘પ્રજાનું હતું અને પ્રજાને આપ્યું ને ? એમાં કયો ઉપકાર કર્યો ? વળી પૂ. બાપુનાં ચરણે ધરવાનું અમને તો પરમ સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું.’ મહારાણી વિજયાબાના આ શબ્દોને ઇતિહાસ કોઈક ખૂણે સાચવી રાખશે.

1948ના જાન્યુઆરીની 15મી તારીખે મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ ભાવનગરમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ઘોષણા કરી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તે સમારંભમાં ઉપસ્થિત રહી મહારાજાની ત્યાગભાવનાને બિરદાવી. મહારાજાએ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનું સંયુક્ત રાજ્ય રચાય, તેમાં સંમતિ આપી દીધી હતી. પછીના થોડા મહિનામાં સરદાર પટેલનો એ સંકલ્પ પણ સિદ્ધ થયો. દેશની એકતા અને અખંડિતતાની દિશામાં મહારાજાનું પગલું એક પવિત્ર અને વિરાટ કાર્ય બની રહ્યું.

● શબ્દસમજૂતી

પરવાર્યા છે કામ પૂર્ણ કરી લીધું છે **અંતેવાસી** પાસે રહેનારું **વાઈસરૉય** રાજાનો પ્રતિનિધિ, દેશનો હાકેમ **દરકાર** પરવા, કાળજી **સુરવાળ** પાયજામો, ચોરણો **ફરની ટોપી** રુંવાંટીવાળા ચામડામાંથી બનાવેલી ટોપી. **દીવાન** વજીર, પ્રધાન **મંત્રણા** ખાનગી મસલત **રિયાસત** રાજ્ય, જાગીર, દેશીરાજ્ય સત્તા, અધિકાર **કરાર** કબૂલાત, ઠરાવ **સલ્તનત** રાજ્ય, પાદશાહ **ઉપખંડ** મોટા ખંડનો નાનો કે પેટાખંડ, પ્રદેશ **નિર્લેખ** અનાસક્ત, લેપાયા વગરનું **મુદ્રાલેખ** અગ્રલેખ, આદર્શસૂચક વાક્ય **સાલિયાણું** વર્ષાસન, વાર્ષિક વેતન

● રૂઢિપ્રયોગ

મન માનવું - તૈયાર થવું, સંમત થવું

સદ્ભાગ્ય સાંપડવું - પુણ્ય કાર્ય મળવું